

לא עוד דיכטומיה בין גיבורות וניצולות

ג'ודי באומל-שוורץ

שרון גבע / אל האחות הלא ידועה: גיבורות השואה בחברה הישראלית, בני-ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד, סדרת מגדרים, 2010, עמ' 302

בשנות החמישים חיו במדינת ישראל ניצולי שואה רבים. היו ביניהם גברים ונשים, צעירים ומבוגרים, ואפילו מספר לא מבוטל של ילדים ובני-נוער שניצלו מהתופת. הם עבדו במפעלים ובחקלאות, במקצועות חופשיים ובמסחר ונטלו חלק בכל המשימות הביטחוניות והלאומיות של אותם ימים. הבנות והנשים ניצולות השואה מילאו את כל התפקידים האפשריים למין הנשי באותן שנים: רופאות ומורות, רקדניות ושחקניות, עקרות בית ותופרות, מרצות באוניברסיטה וגנות, אחיות ומטפלות, עוזרות בית ומבשלות, זבניות ובעלות מפעלים, פועלות וקיבוצניות; וכפי ששרון גבע מזכירה לנו – אפילו מלכת יופי אחת, רינה יעקבזון (וייס) אשר בתקופת השואה מצאה מסתור בכפר צ'כוסלובקי ואחר-כך נשלחה לברגן בלזן.

בעת שצפיתי לא מזמן בתוכנית "האח הגדול", נזכרתי בדבר-מה שגבע מצטטת מפי יעקבזון לקראת סיום הספר. יעקבזון מתייחסת לאחת מהמהדורות הקודמות של תוכנית זו ומסבירה מדוע אחרי עשרים דקות נאלצה להחליף ערוץ: "פחות מעשרים דקות צפיתי, היא מספרת, השתאיתי לגלות את הרוע שנטף ממתמודדים אחדים. אחר כך אנחנו שואלים את עצמנו כיצד יכלו אנשים להגיע לאן שהגיעו בימים שהיו במחנות, היא אומרת" (עמ' 280). ואכן גבע בספרה מתייחסת לא רק אל מה הגיעו באותם ימים במחנות, בגטאות, ביערות ובמצבים אחרים תחת השלטון הנאצי, אלא גם להתמודדות של החברה היישובית והישראלית עם תוצאותיה של אותה התנהגות. ומאחר שהספר עוסק בפן המגדרי של נשים, היא מתארת ומנתחת את גישתה של החברה הישראלית לשואה בשנות החמישים, השישים ואף לאחר מכן כלפי מי שנראו כגיבורות וכאנטי-גיבורות בשואה, במובן הרחב ביותר של המילה "גיבורה".

ראשית לספר עצמו. הספר הוא עיבוד מוצלח, קולח ומרתק של עבודת הדוקטור של גבע, הישג בפני עצמו לאור העובדה, שחלק גדול מעבודות הדוקטור שנכתבות כיום, נעות על ציר שבין אסופות של ז'רגון מקצועי ל"רשימות מכולת" משעממות. לעומת מחקרים אלה גבע כותבת בסגנון קריא, חף מז'רגון

פרופסור ג'ודי באומל-שוורץ היא ראש התוכנית ליהדות זמננו באוניברסיטת בראילן. בין ספריה האחרונים בעברית: **גיבורים למופת: צנחני היישוב במלחמת העולם השנייה ועיצוב הזיכרון הקולקטיבי הישראלי** (מוסד ביאליק ומכון בן-גוריון, 2004).

baumelj@gmail.com

סוציולוגי מתחום המגדר ומצטיין דווקא בשילוב מוצלח של סיפורים אישיים, דוגמאות ותובנות הנובעות מניתוח סיפורים אלה. בצורה זו היא שומרת על העניין של הקורא, שאינו מרגיש שהוא נדחק לפינה אפלה של האקדמיה ובה רק יודעי דבר מבינים את הרמיזות, את ההתייחסויות לספרות מחקר ולוויכוחים בין חוקרים באשר לנקודה זו או אחרת. במקום זאת, גבע מציגה בפנינו מחקר אורגני, שבו היא יורדת לפרטים לגבי כל סטייה הצדה מהנושא הספציפי ומציגה בפני הקוראים רקע עשיר לדמויות המוצגות.

ועתה למחקר: במחקרה קובעת גבע ארבע קבוצות של "גיבורות" ודנה ביחסה של החברה הישראלית לכל קבוצה וקבוצה. הראשונה היא המקובלת ביותר בהגדרה העממית הישראלית של "גיבורה": הקבוצה של האוחזות בנשק. כאן אנחנו פוגשים פרטיזניות, גיבורות בגטאות ולוחמות ביער, דוגמת צביה לובטקיין, חייקה גרוסמן, רוז'קה קורצ'אק, ואף גיבורות ידועות פחות, שנטלו בידן נשק או נלחמו בידים ובציפורניים במחנות הריכוז, ומי שהעבירו חומרי נפץ למחתרות דוגמת רוזה רובוטה. גבע דנה בפוליטיזציה של אותן גיבורות בשנים הקודמות למדינה ובשנות המדינה הראשונות, בעת שאלו ששרדו הגיעו מאירופה ליישוב ונקלטו בו כבשר מבשרה של החברה היישובית, כיוון שהן גילמו בהתנהגותן ובהשתייכותן התנועתית את האתוסים הארצישראליים: נאמנות לערכי התנועה, אקטיביזם ציוני ולחימה בצורך. מאחר שבעת ההיא החברה הישראלית החזיקה עדיין בדיכטומיה בין "גיבורים" ל"ניצולים", העדיפו הפעילים בחברה לעמעם את ההקשר ה"ניצולי" של אותן לוחמות ולהתרכז בגבורתן בלבד. המסרים שהביאו עמן הנשים האלו לגבי פעילותן בתקופת המלחמה היו ציוניים אך גם פמיניסטיים. יש מי שהזכירו, כי בכל פעולה ביער הדגישו את עובדת היותן נשים ואת התרומה שלהן למערכה. כפי שכתבה רוז'קה קורצ'אק: "הרגשנו שכל גורל המין הנשי תלוי בנו. אם אנחנו נעמוד במשימה, אנחנו סוללות את הדרך לכל יתר הבחורות" (עמ' 35). כאמור, הייתה זו קבוצת הניצולות-הגיבורות שלה היה הקל ביותר לזכות בכבוד בעיני החברה הישראלית, שכן החברות בה מילאו כראוי את שני צדדיה של המשוואה השבלונית, ולפיה "גיבורת שואה" היא מי שאחזה נשק בלחימה נגד הנאצים.

הפרק השני בספר דן בדגם אחר של גיבורות, האימהות והבנות. בבסיס הקטגוריה הזו היה מונח הסטראוטיפ, ולפיו אימהות בשואה היו מוכנות להקריב את חייהן למען ילדיהן, מוכנות לסבול כמעט הכול כדי להעניק להם חיים. מכאן סיפורי הגבורה של נשים שילדו בסתר ובדממה, שחירפו נפשן למצוא מוהל למול את בניהן, שנולדו בגטאות שבהם היה אסור לנשים ללדת. בפרק זה אנו מוצאים את סיפוריהן של נשים שעברו התעללות בידי הנאצים בדמות "ניסויים רפואיים" שגרמו לעקרות, ושל נשים שאחרי המלחמה גידלו יתומים; של נשים שלימדו את ילדיהן לומר "שמע ישראל" כדי שימותו כיהודים, ושל אלו שליטפו ילדים בקרונות המוות כדי להרגיעם ולהפיג את פחדיהם. "האימהות פעלו לבדן" קובעת גבע (עמ' 103), בשונה מקבוצות אחרות שהייתה להן תמיכה מוסדית, מפלגתית וחברתית רחבה, וגבורתן הטבעית הפכה לעל-טבעית בנסיבות של השואה.

אך מה בדבר האימהות שלא אימצו לעצמן התנהגות "נורמטיבית" של הקרבת חייהן למען הילדים? מה בנוגע לאימהות, שאותן מתאר תדיאוש בורובסקי בספרו **ממריה**, תרגמה מפולנית עדה פגיס, תל-אביב: עם עובד, 1996), אשר השאירו ילדים קטנים בעת הסלקציות וניסו להתחבא מאחורי שורות של נשים כיוון שרצו לחיות ולא למות יחד עם ילדיהן, שממילא עמדו להילקח למוות? ומה בדבר אותה אימא, אשר על-פי עדות בתה לאחר השואה, דרשה ממנה להישאר עמה בגטו ולנסוע עמה בטרנספורט ליעד בלתי-ידוע במקום לברוח עם הצעירים ליער ולחופש, כי "על בת להישאר עם אמה ולטפל בה ולא לחשוב רק על עצמה כפי שהצעירים נוטים לעשות"? זו שאלה שחוקרי שואה ממעטים להתמודד עמה, כי היא דורשת מהם להתעמת עם אחת הנורמות המרכזיות המקובלות של התנהגות אימהית מול התנהגות אינסטינקטיבית של הישרדות, או לשאול מה מקומה של האנוכיות ביחסי אם וילד בשואה. החוקרים מעדיפים לרוב שלא להתמודד עם סוגיות אלו ועם נושאים קשים אחרים, ואחת העדויות לכך היא, כי רק באחרונה ראה לאור ספר ראשון שדן בהתעללות מינית של נשים תחת השלטון הנאצי.

הפרק השלישי בספר דן ב"מתנגדות ברוחן", אותה התנהגות שמכונה לעתים "עמידה רוחנית". כאן מביאה גבע את סיפורה של פסיה שרשבסקי, חניכה ומורה ברשת "בית יעקב", ניצולת אושוויץ, שהתיישבה לאחר המלחמה בבני-ברק וסיפרה רבות על השואה בפני הציבור בארץ, חילונית ודתי כאחד. כאן מופיע אף סיפורה של רחל אוירבך, שסיפרה בעת משפט אייכמן על הפעילות החינוכית והתרבותית בגטו ורשה ועל ארכיון "עונג שבת" של ד"ר עמנואל רינגלבלום. בסיפורה של אוירבך בעת המשפט מתברר גם המקום הלא-מרכזי שניתן לגבורה הרוחנית בסיפורי השואה בשנות השישים, שהרי היא קיבלה מעט מאוד זמן לגולל את סיפורה בהשוואה למי שהציגו סיפורים של גבורה מהסוג שאז היה מקובל יותר. היא הרגישה החמצה רבה בכך שזירזו אותה ולא נתנו לה לספר בשלמותו את הסיפור על הפעילות התרבותית בגטו ולתאר את חיי הרוח של היהודים שם. הבכורה ניתנה למורדי גטו ורשה ולחיי הילדים בו. פעילות רוחנית בכלל, ושל נשים בפרט, הייתה שולית בעיני המעצבים של אותו משפט היסטורי. התפנית בעניין זה התחוללה רק כעבור למעלה משני עשורים, כאשר החלו חוקרים להתרכז בנושאים חברתיים ותרבותיים הקשורים בשואה, לרבות בחיי הרוח בגטאות ובמחנות.

הנושא בפרק הרביעי שבספר הוא המורכב והבעייתי ביותר בעיני הציבור הישראלי: נושאות התפקידים. הסוגיות לגביהן הן הקשות מכולן, ולגביהן היה קונסנזוס שלילי כמעט מלא בחברה הישראלית בעשורים לאחר קום המדינה. מדובר בנשים ששימשו כראש בלוק, קאפו ובעלות תפקידי-מפתח אחרים, שהיו יכולות לסייע ליהודים אחרים ולהיות בורג חיוני בתהליך שקבע את גורלם לשבט או לחסד. ביניהן אנו פוגשים נשים כהנזי ברנד, אשתו של יואל ברנד ויד ימינו, שהייתה (כך רבים טוענים) אף אהובתו של ישראל קסטנר בהונגריה ושותפה לפעולותיו במסגרת ה"ועד לעזרה והצלה" ובתוכניותיו לנסות להציל חלק מיהודי הונגריה. לאישה זו נאמר עוד באירופה, לפני עלייתה ארצה, כי אילו הייתה

חוזרת לארץ בארון כולם היו ודאי הופכים אותה לגיבורה, אך כיוון ששרדה וכיוון שלא הייתה פרטיזנית או לוחמת במחתרת, אלא פעילה מסוג אחר, הוטבע בה חותם שהיה בגדר אות קין.

מילים אלה, כה חריפות וקשות, היו למעשה בבואה של משפטים ששמעו רבים מבין הניצולים, ובעיקר מבין הניצולות, בבואם ארצה. זכור, למשל, סיפורה של ילדה בת 13 מלודז', שניצלה מהגטו ומשני מחנות – אושוויץ וברגן בלזן – שהגיעה ארצה ונשלחה בשנת 1945 ללמוד בפנימייה לבנות דתיות. כשראו הבנות האחרות את המספר המוטבע על זרועה והבינו שהיא ניצולת שואה הייתה להן רק שאלה אחת: עם כמה נאצים נאלצה לשכב כדי להישאר בחיים? שאלה תמימה זו לא נבעה מרוע-לב, אלא מחוסר-הבנה תהומי של אותן בנות לגבי המציאות האמתית במחנות, וכנראה אף נבעה מדברים ששמעו בסביבתן בדבר ה"הישרדות" בשואה. אך בשאלה זו היה גרעין של ההתייחסות הדיכוטומית בחלקים גדולים בחברה היישובית והישראלית כלפי ניצולי השואה בכלל והניצולות בפרט. בעולם המושגים שלהם, מהשואה יצאו יהודים חיים ויהודים מתים; והיהודים החיים נחלקו לשתי קטגוריות: בשר מבשרנו – כלומר, הפרטיזניות והלוחמות, ושאר השורדים, שרובם שרדו כנראה הודות לשוחד כלכלי או גופני, שיתוף פעולה עם הנאצים וכדומה. לתוך עולם זה, של ראייה בשחור לבן וכתמים גדולים של חוסר-הבנה של המציאות באירופה תחת השלטון הנאצי, נכנסו "גיבורות השואה", שבהן דנה שרון גבע ובפיהן סיפורים לא-פשוטים וחוויות מורכבות. גבע קובעת, כי "בשנות החמישים ישראלים שלא עברו את השואה שמעו עליה רבות, אבל לא תמיד הקשיבו" (עמ' 281), וגם כשהחילו להקשיב, היה קשה לרבים מהם להבין, כי עליהם לשנות חלק מההגדרות החותכות והחד-משמעיות שהיו להם עד אז למושגים כמו "הקרבה" ו"גבורה". הם היו צריכים אף לשנות את התפישות לגבי המטרות של המחנות (כך, למשל, לגבי המחנת בהונגריה, שלא עסקה בהתקוממות, אלא בהברחת יהודים צעירים אל מעבר לגבול) ולגבי תפקידים של גברים ונשים גם בימי שלום. שינויים אלה התרחשו לאטם, במשך למעלה מעשור; לאמתו של דבר, במשך שנות דור מתום השואה, העדיף חלק גדול מהחברה בארץ את הראייה הדיכוטומית ובצבעי שחור-לבן על פני ההבחנה בגוונים שונים של אפור. ספרה המצוין של שרון גבע, המבוסס על שימוש נבון ואחראי במקורות כתובים ובעדויות בעל-פה, ועל בחינה מדוקדקת של עיתונות התקופה, מציג בפנינו את התהליך ההדרגתי במשך כמה עשורים שהביא לשינוי. עצם הפרסום של ספרה והעניין שהוא מעורר הם בעצמם עדות חותכת לתוצאות של התהליך שעברה החברה הישראלית.

דן בראל / רוח רעה: מגפות הכולרה והתפתחות הרפואה בארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית, ירושלים: מוסד ביאליק, 2010, 306 עמ'

משחר ההיסטוריה פקדו מגפות חברות אנושיות, זרעו הרס והותירו ערים וחבלי ארץ שוממים. מגפות נזכרות עוד בתנ"ך, כעונש אלוהי לקבוצה חוטאת. כך, למשל, בני ישראל הוכו במגפה בעת ניסיון כושל להילחם בפלשתים וכעונש על חטאיהם (שמואל א, ד, יז). האימפריה הרומית סבלה ממגפות בשנים 165-180 וכן בשנים 251-270 לסה"ל, והיסטוריונים סבורים, כי היו אלה התפרצויות של אבעבועות שחורות. בתקופה הביזנטית פרצה אחת המגפות החמורות בהיסטוריה האנושית, "המגפה של יוסיטיניאנוס" (Justinian's Plague), המזוהה כיום עם מחלת הֶדְבֵר (bubonic plague). המגפה עצמה נמשכה שנתיים, 541-542, אך היא נשארה כמחלה אנדמית באגן הים התיכון המזרחי לפחות עד לשנת 750, ומגפות קטנות ומקומיות של דֶבֶר פרצו שם לעתים תכופות.

נורא מכולם היה "המוות השחור", שפקד את אירופה והמזרח התיכון בין השנים 1347 ל-1352. למגפה זו, שבה נכחדה בין שליש ליותר ממחצית מאוכלוסיית אירופה, היו השלכות מרחיקות-לכת על החברה והכלכלה האירופית לטווח ארוך. "המוות השחור" חולל תהליכים דתיים וחברתיים שהובילו, בין השאר, לניסיונות של קבוצות שונות לקרוא תיגר על ההגמוניה של הכנסייה. יש אף מי שמייחסים את הצלחת הרפורמציה, לפחות בחלקה, לשינויים העמוקים שעברה החברה הנוצרית מאז "המוות השחור". מגפה זו נחשבת לקו פרשת המים בכל הקשור לתפישת הנצרות לגבי מגפות: אם עד אז מגפה נחשבה לעונש אלוהי על חטאי האדם, הרי מאמצע המאה הארבע-עשרה היו מי שניסו לפתח הסברים אחרים למחלות, ולפיכך גם פתרונות חדשים.

אליבא דמרבית ההיסטוריונים, "המוות השחור" היה התפרצות של דֶבֶר, ולאחריה הוסיפה אותה מחלה לפקוד ערים ואזורים שונים באירופה. המגפות במרסיי בשנת 1720 וברוסיה בשנת 1770 נחשבות לאירועים המשמעותיים האחרונים של מחלה זו ביבשת. אחריהן, מסיבות שחלקן קשור בשיפור תנאי התברואה בערים ובצמצום המגע עם עכברושים (נושאי חיידק הֶדְבֵר שמהם הועבר לבני-אדם) וחלקן עדיין אינו ברור, נעלמה המחלה מאירופה כמעט לחלוטין. דֶבֶר המשיך להופיע באזורים אחרים בעולם, ומגפות שקטלו אלפים התחוללו עוד במחצית הראשונה של המאה העשרים במזרח אסיה ובאפריקה. באזורים אלה, וכן במדינות מסוימות בארצות-הברית ובדרום

אמריקה, דֶבֶר הוא עדיין מחלה אנדמית, אם כי בזכות טיפולים אנטיביוטיים שוב איננו קטלני כבעבר.

דעיכת הֶדְבֵר באה במקביל להופעתה באירופה של הכולרה. מחלה זו הגיעה מתת-היבשת ההודית, שם הייתה מוכרת ככל הנראה מאות שנים. באירופה הופנתה תשומת-הלב אל המחלה לאחר התפרצות רחבת-היקף מאירופה ועד סין בין השנים 1816 ו-1826. שנים אחדות מאוחר יותר הופיעה המגפה שוב, הייתה בערים מרכזיות באירופה כלונדון ופריס, ובשנות השלושים של המאה אף הגיעה לקנדה ולארצות-הברית באמצעות דרכי המסחר. בשנות החמישים התחוללה התפרצות נוספת של הכולרה, שהייתה חריפה במיוחד ברוסיה ובלונדון (זו האחרונה נפגעה קשה ממגפות כולרה במרוצת המאה התשע-עשרה, בשל צריכת מים מזוהמים מנהר התמזה, שאליו גם זרמו שפכים של העיר). חרף גילוי של ג'ון סנואו (Snow) בשנת 1854, כי שתיית מי התמזה המזוהמים היא הגורם לכולרה, שינויים בהרגלי היגיינה בכלל וצריכת מים בפרט התרחשו באירופה באיטיות רבה, ומחוז ליבשת כמעט שלא ניכרו עד תום המאה – למרות שהתאוריה החיידקית צברה תאוצה בקרב הקהילה המדעית כבר במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, ולמרות שרוברט קוך (Koch) הצליח לבודד ולזהות את החיידק הגורם לכולרה, *vibrio cholerae*, בשנת 1883.

בתחומיה של האימפריה העות'מאנית, אף יותר מבמערב-אירופה, מחלות מידבקות היו נפוצות למדי. עד אמצע המאה התשע-עשרה פרצו מגפות דֶבֶר אחת לכמה שנים באזורים שונים באימפריה. ערים גדולות כגון קהיר, דמשק, חלב, איזמיר ואיסטנבול, ידעו מגפות דֶבֶר, אבעבועות שחורות ומחלות אחרות שקשה לזהותן בוודאות מדי כמה שנים. למעשה, אין לתאר את החוויה של חיים בעיר עות'מאנית בלי להביא בחשבון מגפות, וזאת בנוסף לאסונות טבע אחרים שפקדו את האימפריה מעת לעת: בצורת, רעב, שרפות, שטפונות ורעידות אדמה. דבר זה נכון גם לגבי המאה התשע-עשרה, אז דעכה מגפת הדבר ואת מקומה תפסה הכולרה. כולרה הופיעה בראשונה בתחומי האימפריה בשנות השלושים של המאה התשע-עשרה ומאז הוסיפה להכות מדי כמה שנים באזורים שונים גם אחרי נפילת האימפריה במלחמת העולם הראשונה.

כיוון שלמגפות הייתה השפעה ניכרת על שגרת החיים של נתיני האימפריה העות'מאנית, מחקר על ההתמודדות של החברה עמן ועם אסונות טבע אחרים יכול לשפוך אור רב על שאלות פוליטיות, חברתיות, כלכליות ודתיות. למעשה, מיעוט העדויות לגבי האימפריה העות'מאנית בימים כתיקונם, ומספר גדול באופן יחסי של תעודות ומסמכים מתקופות משבר, מציב את התגובות למגפות כאחת השאלות המרכזיות שאפשר באמצעותן ללמוד על חיי היומיום באימפריה. מחקר מסוג זה אנו מוצאים בספר **רוח רעה**, הבוחן שורה של מגפות כולרה בארץ ישראל מסוף המאה התשע-עשרה ותחילת המאה העשרים, בניסיון להתחקות אחר שינויים ודפוסי התנהגות בקרב החברה בארץ, בעיקר בקרב האוכלוסייה היהודית. הספר חשוב לכל המתעניין בהיסטוריה החברתית של היהודים בפלשתינה העות'מאנית ובאימפריה העות'מאנית בכלל בשנותיה האחרונות. הספר **רוח רעה**

ד"ר ירון איילון מלמד במחלקה להיסטוריה באוניברסיטת אָמּוּרִי בארצות הברית. עבודת הדוקטור שכתב באוניברסיטת פרינסטון זנה באופן שבו התמודדו יהודים באימפריה העות'מאנית עם אסונות טבע.

יאילון@emory.edu

שכזה בארבע מגפות שהתרחשו בפרק זמן כה קצר? יתרה מזאת, בצד תיאור המציאות חסר מאוד דיון במשמעויות השונות העולות ממנה. מה היו ההשלכות של הופעת מגפות באורח תקופתי על חיי היומיום בתקופות של רגיעה? ומה יכולות המגפות ללמדנו על הוויית החיים של החברה היהודית והלא־יהודית בארץ ישראל בכלל? מחקרים על מגפות באירופה, במזרח אסיה וגם במזרח התיכון דנו בשאלות של לכידות קהילתית, מקומה של הדת בחברה, יחס החברה למושג הפרטיות, מקומה של המדינה בחיי היומיום של נתיניה, והבדלים מעמדיים וכלכליים בין פרטים. דיון מהסוג הזה חסר בספר שלפנינו. חרף טענת המחבר (אחרית דבר, עמ' 269), כי הספר בחן את מחלת הכולרה ככלי להבנת התפתחותה של הרפואה בארץ, הלכידות החברתית בקרב היישוב, והתמודדות הממשל

העות'מאני עם שאלות של בריאות הציבור, **רוח רעה** אינו עוסק למעשה בשאלות האלה ובמשמעויותיהן במישורן. במקום זאת הוא מסתפק בתיאור לא־ביקורתי של המציאות כפי שהיא משתקפת מן המקורות.

תהייה נוספת עולה לגבי אי־הצבתו של הספר בתוך שיח מחקרי רחב יותר, זה העוסק בחקר מגפות במזרח התיכון ובאזורים אחרים, או זה הדן בחקר אסונות טבע אחרים, שהתגובות עליהם ברמה הקהילתית והמדינית היו דומות לאלו שנצפו בעת מגפות. במבוא לספר המחבר מסתפק בדיון קצר בספרות הקיימת ומתייחס רק למגפת הכולרה. מוטב היה אולי להתייחס, ולו במעט, למחקרים על מגפות אחרות ובייחוד לספרות המעטה אך חשובה שנכתבה על מגפות במזרח התיכון. לדוגמא, אין בספר אזכור למחקרו פורץ־הדרך של מייקל דולס (Dols), **המוות השחור במזרח התיכון** (*The Black Death in the Middle East*), ואף לא לספרו המונומנטלי של דניאל פנזאק (Panzac) על מגפות הדבר והכולרה באימפריה העות'מאנית (*La Peste dans l'Empire Ottoman*), הכולל כבר כמה וכמה מן התובנות שבראשן מצוי בספרו כממצאים חדשניים. על מגפות הכולרה במאה התשע־עשרה באימפריה העות'מאנית נכתבה בשנים האחרונות ספרות ענפה על־ידי חוקרים תורכים. לדוגמא, אפשר להזכיר את עבודותיהם של גולדן סאריילדיז (Sariyildiz) על המדיניות לבידוד חולי הכולרה בחג'אז בשנים 1865–1914 (*Hicaz Karantina Teşkilatı Osmanlı Devletinde*) ושל מסעוט אייאר (Ayar) על מגפת הכולרה באיסטנבול בשנים 1892–1895

מצטרף לשורה לא־ארוכה של מחקרים, רובם באנגלית או בצרפתית, המוקדשים לבחינת היבטים שונים בהיסטוריה של חברות באזור מבעד לפריזמה של אסונות טבע. הספר הוא עיבוד של עבודת הדוקטור של דן בראל מאוניברסיטת בר־אילן. בראל, מיקרוביולוג והיסטוריון, כלל בעבודתו גם דיון בהיבטים מדעיים של מגפות בכלל ושל הכולרה בפרט. **רוח רעה** מהווה נדבך נוסף במחקרים בתחום ההיסטוריה של הרפואה המתבוננים בסוגיה רפואית מנקודת מבט חברתית.

במבוא לספר סוקר המחבר את המחקר ההיסטורי על מגפות ורפואה מהעת העתיקה ועד לתקופה העות'מאנית, לרבות מגפות הכולרה הראשונות שהופיעו באימפריה העות'מאנית לפני שנת 1865. עיקרו של הספר הוא דיון בארבע מגפות כולרה שפקדו את ארץ ישראל בשלהי התקופה, בשנים 1865, 1902, 1911–1912, ו־1916–1918. לגבי

כל אחת מהן, מספר המחבר על התפשטות המחלה במזרח התיכון בכלל ובארץ ישראל בפרט, ומתאר את התגובות למגפה מצד השלטונות העות'מאניים, מצד היישוב היהודי, ולעתים גם מצד הערבים תושבי הארץ. בכל אחד מחלקי הספר מדגיש בראל בייחוד התפתחויות מקומיות ברפואה ובתחומי ההיגיינה הציבורית והאישית, בעיקר בקרב היהודים, ובכך חושף בפני הקורא פן עלום בהיסטוריה של היישוב הישן והחדש בארץ ישראל. אחרית הדבר של הספר מקשרת את הדיון ההיסטורי עם המציאות העכשווית, שבה הכולרה עדיין מכה באוכלוסיות רבות בעולם למרות שמדובר במחלה שאפשר למנוע אותה בקלות.

הספר **רוח רעה** הוא מחקר מקורי ומרתק ותוספת מבורכת לתחום החשוב הזה. עם זאת, הוא לוקה בכמה חולשות. התזה המרכזית של המחבר והשאלות שאותן הוא מבקש לבחון אינן ברורות די צורכן. הוא מציין (עמ' 18–19), שספרו יתרום לחקר של תולדות הרפואה בארץ ישראל על־ידי תיאור התגובות של הקהילה בארץ למגפות הכולרה, אך מעבר לכך נראה שאינו מציג שאלות מחקריות. גישתו היא תיאורית בעיקרה: הקורא לְמַד פעם אחר פעם על התפשטות הכולרה בארץ, על צעדי התגובה שנקטו היישוב והשלטונות העות'מאניים ועל מצב הרפואה בארץ. המידע המצוי בספר בנושאים האלה הוא אכן עשיר ומגוון. אבל הקורא נותר תוהה: האם השינויים בין מגפה למגפה – באופן הטיפול בחולים, בתגובות הקהילה, ביחס המדינה לנתיניה – היו מהותיים במידה המצדיקה דיון פרטני

Kolera: İstanbul Örneği). אפשר לשאול: האם יהיה זה הוגן ונכון לצפות ממי שעוסק בסוגיה מתולדות הארץ להידרש גם למקורות הכתובים בשפה קשה ורחוקה כתורכית? ואולי ראוי להציג את השאלה הזאת במהופך: האם מי שחוקר את הארץ בתקופה העות'מאנית יכול להרשות לעצמו שלא למצוא את הדרך אל השפע האיכותי של מחקר בשפה הזו, הגואה בשנים האחרונות כמעין המתגבר? השימוש בעבודות האלה היה משלב את ספרו של בראל בשיח המחקרי התוסס בנושא שבו הוא דן; היעדרן מותיר אותו במידת-מה מחוץ לשיח זה.

ברוח רעה לא נעשה שימוש במקורות עות'מאניים או ערביים. רוב המקורות הראשוניים למחקר הם יהודיים – עיתונים וחברות מתקופת היישוב בארץ ישראל – וחלקם האחר מערביים, מעיתוני התקופה או מהארכיון הלאומי הבריטי (National Archives, בעבר ה-Public Record Office). אלה כשלעצמם מנוצלים כראוי ויש במחקר בהם משום תרומה מועילה לתחום. אבל הקורא מצפה, כי מחקר הדן בתגובות של השלטונות למגפה ישתמש לכל הפחות במסמכים מהארכיון של האימפריה העות'מאנית באיסטנבול, המצויים בשפע לגבי תקופה זו. כך היה אפשר, למשל, להציג בצורה אמינה יותר את הטענה, הנכונה כשלעצמה (עמ' 105-106), כי השחיתות פשתה בקרב נציגי הממשל העות'מאני בארץ; מסיבות ברורות, מקורות אירופיים מהימנים הרבה פחות לצורך זה. הסתמכות על מקורות מקומיים הייתה גם חוסכת למחבר טעויות קטנות אך מביכות במיוחד: "פחה" במקומות רבים במקום פאשא (ובמקום אחד פחה ופאשה באותו עמוד, 66), "חאלב" כשם העיר במקום חלב, "עללי" כקיצור לשמו של מושל מצרים מחמד עלי (עמ' 51 – צורת קיצור שכמוה כהתייחסות לבן-גוריון כ"גוריון"), או אזכור ה"קבינט המדיני של הממשלה העות'מאנית", מוסד שלא היה קיים באימפריה (עמ' 109). מן הראוי היה, לכל הפחות, לבדוק מקורות ראשוניים מערביים המתייחסים למגפות שהתחוללו בתקופות מוקדמות יותר; אילו עשה כן היה המחבר נמנע מן הסתם מלהציג הוראות לקיום תהלוכות לווייה שקטות וללא זעקות של מקוננות (עמ' 68) ושימוש בקמעות להגנה מפני המגפה (עמ' 70) כחידושים של המאה התשע-עשרה.

הדרך שבה נעשה שימוש במקורות משניים הדנים במגפות ואסונות טבע במזרח התיכון מעלה בקורא הרהור מציק אחר, שמא הדבר מעיד על בעיה רחבה יותר במחקר הזה. פעם אחר פעם מתקבל הרושם, כי המחבר איננו מודע לתמורות העמוקות שחלו בשנים האחרונות בהיסטוריוגרפיה של האימפריה העות'מאנית בפרט ושל המזרח התיכון בכלל. הדבר מתבטא, למשל, באימוץ "תזת השקיעה" של האימפריה העות'מאנית (עמ' 50-52), ולפיה מדינה זו "פיגרה" אחרי אירופה ונכנסה אל העידן המודרני רק בזכות חידושים שהגיעו מהמערב, בעיקר באמצעות פעילות ענפה של מייסדיו. באופן דומה, גם את הקהילות היהודיות רואה המחבר דרך הדיכטומיה הפשטנית בין אשכנזים (אירופאים ומתקדמים) וספרדים (מקומיים ונחשלים). התייחסות שכזו אל האימפריה העות'מאנית ונתיניה אינה מקובלת במחקר כבר כמה עשורים; ובכלל, ראיית המזרח התיכון דרך משקפיים

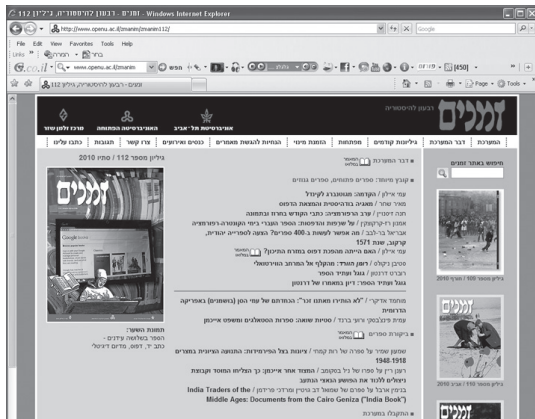
מערביים ושפיטת המציאות החברתית בו על-פי קריטריונים אירופיים היא אמירה פוליטית בעייתית, שאפילו השמרנים שבהיסטוריונים נמנעים ממנה כיום. הקורא אינו יכול שלא לתהות, האם המחבר אכן מודע לשינויים המתחוללים במחקר ההיסטורי כבר למעלה משלושים שנה.

טיעונים בעייתיים מופיעים **ברוח רעה** גם בהקשרים אחרים. לדוגמא, אנו קוראים, כי "לא היתה עיר אחרת בעולם שבה הוקמו במחצית השניה של המאה התשע-עשרה מוסדות מיסיון כה רבים שהעניקו שירותים רפואיים כפי שהיה בירושלים" (עמ' 52) – קביעה לא-אחראית, שכן המחבר לא השווה את פעילות המיסיונרים המוגבלת באופן יחסי בירושלים לזו הענפה שהתקיימה במזרח אסיה ובאזורים אחרים בעולם. במקום אחר (עמ' 180), מסופר על הקמת גוף קהילתי לטיפול בנפגעי הכולרה בטבריה בסוף שנת 1912. הסיבה להקמת מוסד זה מיוחסת ל"התעלמות המוחלטת של הממשל מסבל התושבים" – הסבר תמוה משהו, שכן כל מי שקרא מחקרים אחרים על מגפות ואסונות באימפריה העות'מאנית יודע, כי המדינה לרוב לא התעלמה מקריאות נתיניה לעזרה, ללא קשר לדתם. בטבריה, קובע המחבר, סבלה האוכלוסייה המקומית מתנאי תברואה ירודים וצפיפות גם בשנות מלחמת העולם, וזאת בשל חוסר היכולת להקים שכונות חדשות מחוץ לחומות העיר בגלל חוק עות'מאני שבוטל רק כשנתיים לפני פרוץ המלחמה. המחבר אינו מביא פרטים לגבי החוק והאם התייחס ליהודים דווקא או לכל תושבי העיר. דוגמאות היסטוריות רבות מצביעות על כך, שהעות'מאנים לא נהגו להתערב בבנייה והתרחבות של ערים ובמקרים רבים גם לא-מוסלמים בנו בתים ואפילו בתי-כנסת וכנסיות ללא אישור מיוחד. נראה שבמקרה זה הוטעה המחבר על-ידי מקור משני שעליו נשען, שכנראה איננו מוסמך דיו בכל הנוגע לחוקי האימפריה העות'מאנית.

בעבודה בין-תחומית, אפשר לצפות שעל חולשות בתחום אחד יחפה דיון חדשני ואיכותי בתחום אחר, שבו המחבר בקיא יותר. דיון שכזה לא ממש מצוי **ברוח רעה**. המחבר אמנם מציג בצורה בהירה את ההתפתחויות הרפואיות שהובילו לגילוי חיידקי הכולרה ולשינוי התפישה בקהילה המדעית והמעבר מ"תאוריית המיאזמה" לתאוריה החיידקית. אך חסר דיון בהתפתחויות הללו בהקשר נרחב יותר – למשל, גילוי חיידקים של מחלות מידבקות אחרות, או פיתוח תרופות ואמצעי מניעה. המחבר מספר לנו (עמ' 222) על מגפה אחרת שהתפרצה ביפו בתקופת מלחמת העולם, טיפוס, ועל פעולות מנע שנקטו תושבי העיר ורופאיה. אולם אין הוא מסביר כיצד מתפשטת מחלת הטיפוס, ולפיכך אי-אפשר לייחס ערך כלשהו לתגובות המתוארות. ייתכן שהשמטה זו הייתה מכוונת, שכן המחבר ללא ספק יודע שטיפוס, בשונה מכולרה, אינו מועבר מאדם לאדם אלא באמצעות גורם שלישי – פרעושים, כינים או קרציות – ולפיכך הצעדים שנקטו התושבים והרופאים, שהיו זהים לאלה של מניעת הכולרה, לא היו יעילים. את השתוללות מחלת הטיפוס בארץ ישראל, בלי שנקטו נגדה אמצעי זהירות מתאימים, יש לייחס כנראה רק לכך, שהחיידק הגורם למחלה זוהה בראשונה רק בשנת 1916 בגרמניה. במקום אחר (עמ' 178), אנו קוראים על חיסון לכולרה שהוכן במעבדה בירושלים בסוף

בקרו באתר זמנים

<http://www.openu.ac.il/zmanim/>

מה באתר?

- ▶ תקצירים של כל המאמרים בכל הגיליונות של **זמנים** מן השנים האחרונות, וכן מאמר אחד, דבר המערכת וביקורות הספרים מכל גיליון בשלמותם בליווי תמונות ואיורים.
- ▶ מדור מיוחד לתגובות על מאמרים שהתפרסמו בגיליונות האחרונים של **זמנים**.
- ▶ מפתחות לכל הגיליונות של **זמנים** מן הגיליון הראשון (משנת 1979) ועד לאחרון שראה אור. במפתחות תמצאו את רשימת המאמרים לפי שמות המחברים וכן רשימת מאמרים לפי נושאים.
- ▶ אפשרות לחיפוש באתר **זמנים** לפי שם הכותב או לפי מילה בשם המאמר.
- ▶ הנחיות להגשת מאמרים למערכת **זמנים**, והדרכים ליצירת קשר עם המערכת.
- ▶ כתבו עלינו – ביקורות על גיליונות שונים של **זמנים** שהתפרסמו בעיתונות הכתובה בשנים האחרונות.
- ▶ מידע על כנסים ואירועים בכל התחומים הנוגעים להיסטוריה.
- ▶ הזמנת מנוי – כתובת ומידע למבקשים לחתום על מנוי ל**זמנים**.

שנת 1912, אך המחבר אינו מפרט לגבי דרך הכנתו של החיסון, מנין הגיע הידע לרקחתו, באילו מקומות נוספים בעולם חיסנו כבר אז נגד הכולרה ועד כמה היה החיסון יעיל. רק מאוחר יותר בספר (עמ' 238–239) אנו למדים, שהחיסון היה אפקטיבי לשלושה חודשים בלבד ויעילותו הייתה מוגבלת. את דבר פיתוחו של החיסון בהודו משאיר המחבר לסוף הפרק (עמ' 243), אך גם כאן בלי לספק פרטים כלשהם על אודותיו. הסבר נוסף נדרש כאן, בהתחשב בכך שחיסונים נגד כולרה – ונגד מחלות לא-נגיפיות בכלל – כמעט שאינם ניתנים כיום בשל יעילות פחותה והשימוש הנרחב באנטיביוטיקה.

למרות כל החולשות הללו, **רוח רעה** הוא ספר מועיל לכל המתעניינים בהיסטוריה של הרפואה ובהיסטוריה החברתית של שלהי התקופה העות'מאנית. הספר מכיל מידע רב וחשוב לחוקר המתמודד עם שאלות חברתיות, כלכליות ומדעיות מנקודת מבט היסטורית. העובדה, שקיימים ספרים מעטים בעברית על תקופה זו, ועוד פחות על הקשר בין מדע וחברה, ודאי תקנה למחקרו של בראל מקום בולט בשיח המחקרי הרב-תחומי בארץ. יש לקוות, כי מחקרים שיעשו בעתיד ירחיבו את היריעה וידונו לפחות בחלק מן השאלות ש**רוח רעה** מותיר, בינתיים, ללא מענה.